

Branko Radonić, *El Shatt – Dalmatinci u pustinji: povijest dalmatinskog zbjega u Italiji i Egiptu od 1943. do 1946. godine: opći i lokalni (vrgorski) pregled*. Vrgorac – Zagreb: Plejada; Synopsis; Društvo prijatelja vrgorske starine, 2023., 796 str.

Prema Matejevu evanđelju, anđeo Gospodnji javio se Josipu u snu naputivši ga da uzme dijete i njegovu majku te bježi u Egipat. Tamo je Sveta obitelj pronašla privremeno utočište pred Herodovim pokoljima djece. Na tlu je Egipta tijekom Drugoga svjetskog rata, iako u znatno profanijemu kontekstu, privremeno utočište pred ratnim razaranjima uslijed nadiranja njemačkih vojnih postrojbi pronašlo i više od 27 tisuća izbjeglica, pretežno Dalmatinaca. Stoga je arapski toponim „El Shatt“ još uvijek duboko urezan u kolektivno sjećanje puka Dalmacije, što posredovanjem osobno proživljenih iskustava, što kroz usmenu predaju. Ne čudi stoga da je problematika ratnih zbjegova bila donekle zastupljena u jugoslavenskoj historiografiji, ali je još više došla do izražaja u onoj postjugoslavenskoj (hrvatskoj, pa čak i slovenskoj). Postojeći je historiografski korpus 2023. obogaćen opsežnom knjigom vrgorskoga povjesničara Branka Radonića, kojom je autor u mnogočemu nadogrudio postojeću znanstvenu literaturu i produbio dosadašnje spoznaje.

Radonićevo djelo nosi glavni naslov *El Shatt – Dalmatinci u pustinji* koji sugerira da je tema knjige isključivo povijest zbjega u Egiptu, na koji se zapravo i odnosi najveći dio njezina sadržaja. No već u podnaslovu *Povijest dalmatinskog zbjega u Italiji i Egiptu od 1943. do 1946. godine: opći i lokalni (vrgorski) pregled* razjašnjeno je da integralni dio istraživanja čini i drugi ratni zbjeg Dalmatinaca, onaj u Italiji, koji je u istraživačkom smislu neodvojiv od egipatskoga. Vrijedi primijetiti da je autor odlučio posegnuti za sintagmom „dalmatinski zbjeg“ na temelju činjenice da su pripadnici zbjega gotovo u cijelosti bili stanovnici Dalmacije, iako u historiografskoj uporabi koegzistiraju nazivi „jugoslavenski“ i „hrvatski“, za čije se korištenje također mogu ponuditi održivi argumenti. Podnaslov otkriva da je, uz opći pregled povijesti zbjega, Radonić odlučio unutar iste knjige obraditi povijest zbjega iz jedne od brojnih lokalnih perspektiva Dalmacije, konkretno one njegova vrgorskoga zavičaja.

Knjiga je bogato opremljena i besprijekorno uređena, a velik broj fotografija, čije je prikupljanje po različitim ustanovama jamačno iziskivalo znatan dodatni napor, pridonose njezinoj kvaliteti i atraktivnosti. Djelo započinje kratkim tekstom jednoga od urednika knjige, Tihomira Ponoša (str. XI-XII), zatim slijede Radonićeve zahvale te osvrt na motivaciju i tijek istraživanja (str. XIII-XVII). Tu autor navodi da je knjiga rezultat petogodišnjega istraživanja, što ne zvuči nimalo pretenciozno kad se to djelo, prožeto istraživačkim entuzijazmom, detaljno i do kraja iščita, a prema dataciji svjedočanstava objavljenih na kraju publikacije može se vidjeti da je Radonićevo zanimanje za temu puno duljega trajanja.

U „Uvodnim razmatranjima o povijesti, arhivskim izvorima i historiografiji dalmatinskoga zbjega (1943. – 1946.)“ (str. 1-8) Radonić uvodi čitatelja u temu te se osvrće na korištene arhivske izvore i evidentira dosadašnja historiografska postignuća o toj temi. Većina njegova istraživanja temelji se na predanome pretraživanju i iščitavanju opsežnoga gradiva koje je nastalo djelovanjem razgranate administracije zbjega i drugih tijela jugoslavenskih partizansko-komunističkih vlasti povezanih sa zbjegom. To gradivo, pohranjeno u Državnom arhivu u Splitu, sastoji se od ukupno 559 inventarnih jedinica (439 knjiga i 120 kutija), a danas je razvrstano u dva arhivska fonda: HR-DAST-22: Jugoslavenski zbjeg u Italiji i HR-DAST-23: Jugoslavenski zbjeg u Egiptu. Relevantno gradivo o tematici zbjegova nalazi se i u zbirci Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu. Zanimljivo je notirati da je Radonić tijekom istraživanja u manjoj mjeri ostvario pristup gradivu Vojnoga arhiva Srbije, ustanove koja je sljednik nekadašnjega Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, ali, nažalost, nije pronašao i iznio na svjetlo dana važne izvorne dokumente o pregovorima Vrhovnoga štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ) sa Savezničkim zapovjedništvom za Sredozemlje glede sudbine izbjeglica, na koje se u svojem radu poziva Dušan Plenča, jedan od prvih istraživača opće povijesti zbjega. Iako u uvodnim razmatranjima Radonić nabraja prethodnike u istraživanju teme poput već spomenutoga Plenče, Nataše Mataušić, Matea Bratanića i Kornelije Ajlec, u svojem istraživanju vjerovao je ponajviše izvornim arhivskim dokumentima uronivši duboko ad fontes. Upustio se u minuciozno iščitavanje nepregledne dokumentacije, što je rezultiralo objelodanivanjem dosad nepoznatih podataka. Međutim, zbog prevladavajuće oslonjenosti autora na izvorno gradivo pri izradi znanstvenih bilješki, čitatelju koji se nije detaljno bavio temom gotovo je nemoguće razabrati koji dijelovi istraživanja čine izvorni znanstveni prinos, a koji na temelju već poznatoga i obrađenoga arhivskoga gradiva sumiraju ili ponavljaju dosadašnje spoznaje, odnosno čine opća mjesta u historiografiji zbjegova. Primjerice doktorski rad Matea Bratanića iz 2009. u znanstvenim

bilješkama te knjige citiran je samo na jednome mjestu, iako je i ta disertacija napisana pretežno na opsežnom gradivu iz fondova splitskoga arhiva, a sadrži i vrijedne podatke iz londonske ustanove The National Archives, koji su ipak ostali izvan širokoga Radonićeva istraživačkog dosega.

Nakon uvodnih razmatranja slijedi glavni dio knjige koji je kompozicijski smisljeno i pregledno strukturiran, što je veoma važno kad je riječ o opsežnim monografijama poput te, u kojoj se narativne niti lako pomrse. Autor je sadržaj podijelio na pet većih cjelina, koje se dalje raščlanjuju na čitav niz poglavlja, a po potrebi i na potpoglavlja. U prvoj cjelini naslovljenoj „Okolnosti nastanka dalmatinskog zbjega i njegov dolazak u Italiju“ (str. 9-76) opisane su okolnosti privremenoga partizanskog preuzimanja vlasti u dijelovima Dalmacije između kapitulacije Italije u rujnu 1943. i uspostave njemačke okupacijske vlasti, koja se do siječnja 1944. postupno proširila na cijelu pokrajinu, izuzev Visa. Taj je otok do kraja ratovanja u Dalmaciji ostao ključno vojno, političko i logističko središte jugoslavenskoga partizansko-komunističkog pokreta. U tom kontekstu dijelovi 26. dalmatinske divizije i brojno civilno stanovništvo evakuiraju se na otok Vis, odakle je krajem prosinca 1943. započelo sustavno prebacivanje zbjegova na područje južne Italije, tada pod nadzorom saveznika. Prva faza formiranja zbjegova obuhvatila je stanovništvo srednjodalmatinskih otoka te Pelješca, Korčule, Makarskoga primorja, Splita i njegove okolice, dok u veljači 1944. započinje druga, konspirativnija faza, koja je obuhvatila područja sjeverne Dalmacije, zabiokovskog područja i manjega dijela Like. Radonić objašnjava razloge i motivaciju pristupanja stanovništva zbjegu ustanovivši da je većina izbjeglica simpatizirala Narodnooslobodilačku vojsku ili je bila na neki način povezana s njom, dok su drugi napuštali domove zbog ratnih stradanja i straha od njemačke represije nad civilima. Trebalo bi detaljnije istražiti u kojoj je mjeri partizanska propaganda utjecala na širenje straha od njemačke odmazde i koliko je taj strah u trenutku formiranja zbjega bio razložen. S druge strane Radonić je prvi povjesničar koji je veću pozornost posvetio praksi prisilnoga uključivanja stanovništva u partizanski zbjeg, posebice nekomunista. Taj fenomen nije bio raširen, ali je ostao neistražen ili prisutan tek na margini dosadašnjih radova, unatoč tome što je potvrđen i u povijesnim izvorima partizansko-komunističke provenijencije. U toj cjelini obrađena je i vojna uloga saveznika u obrani Visa te njihov logistički doprinos održavanju i sekundarnom transportu zbjegova. Radonić se osvrće na još uvijek donekle misterioznu plovidbu broda *Bakar*, odnosno odlazak delegacije za pregovore sa saveznicima iz Dalmacije u Bari početkom listopada 1944., koja je tamo uspostavila kontakte sa savezničkim tijelima, a u daljnjoj perspektivi iz toga su se razvile jugoslavenske vojne misije. Tu je diplomatsku inicijati-

vu zamašnih međunarodnih implikacija vodstvo Pokrajinskoga komiteta Komunističke partije Hrvatske (PK KPH) za Dalmaciju i Obalne komande, prema dosadašnjim navodima, iniciralo bez znanja Tita i centralnih tijela pokreta, što na temelju jugoslavenske historiografije i zbornika dokumenata tvrdi i Radonić. Ta je epizoda važan indikator potencijalnoga sukoba i prekoračenja nadležnosti unutar jugoslavenskoga pokreta, a ujedno i važan segment jugoslavensko-savezničkih ratnih odnosa, ali i dalje ostaje nedovoljno historiografski rasvijetljena.

U drugoj tematskoj cjelini pod naslovom „Dalmatinski zbjeg u Italiji“ (str. 77-140) Radonić opisuje jugoslavensko-saveznički dogovor o smještaju partizanskoga zbjega, analizira boravak dalmatinskih izbjeglica u tranzitnim logorima i bolnicama južne Italije, odakle je većina, zbog logističke prenapregnutoći savezničkih ustanova, do sredine 1944. transportirana na područje Egipta. U konačnici je od ukupnoga broja izbjeglica, dospjelih preko Visa na zapadnu obalu Jadrana, u Egipat prebačeno oko 28 tisuća, njih više od 7 tisuća ostalo je u stalnim logorima u južnoj Italiji, dok ih je više od 3 i pol tisuće mobilizirano u partizanske jedinice i vraćeno u matičnu zemlju na ratište. Najvažniji stalni logori u južnoj Italiji bili su Santa Maria di Leuca, Santa Cesarea i Santa Maria al Bagno, u kojima su boravili ponajviše ranjenici i majke s djecom. Unutarnja uprava zbjega u Italiji bila je povjerena Centralnom odboru zbjega (COZ), a zbjeg u Egiptu formirat će vlastiti COZ. U toj cjelini Radonić nastoji rasvijetliti i odnos zbjega prema talijanskim vlastima i stanovništvu južne Italije, što je dosad bila zapostavljena podtema. Stalne logore u južnoj Italiji Dalmatinci su napustili u sklopu repatrijacije, koja je dovršena do sredine 1945. godine.

Treća cjelina „Dalmatinski zbjeg u Egiptu“ (str. 141-546) središnji je i najopsežniji dio knjige. U njoj je opisan dolazak izbjeglica na područje Egipta i uspostava logorskoga sustava. Najveći dio izbjeglica smješten je u ispražnjene logore britanske vojske, u pustinjskom području El Shatt na Sinajskom poluotoku. Zbog toga se toponim El Shatt često uzima kao sinonim za čitav jugoslavenski zbjeg u Egiptu, što nije ispravno, jer su neko vrijeme kao sastavni dio partizanskoga zbjega iz Dalmacije postojali i izbjeglički logori El Khatatba nedaleko od Kaira i Tolumbat kraj Aleksandrije. Kao i u Italiji, uspostavljena je samouprava zbjega čije je središnje tijelo bio Centralni odbor zbjega, dok su vanjsku upravu nad logorima i čitavim zbjegom vršili britanski časnici. U zbjegu je funkcionirao niz javnih službi, među njima i centralna pošta, koja je provodila cenzuru, tako da je čitavo vrijeme dotok informacija u zbjeg bio filtriran, što je – uza sveprisutnu indoktrinaciju propagandom te spolnu i dobnu strukturu zbjega – nezaobilazan čimbenik čiju bi važnost valjalo posebno razmotriti pri dubinskom proučavanju geneze političko-ideoloških stajališta pripadnika zbjega. Radonić

je detaljnije istražio odnose između vodstva zbjega i savezničkih zapovjednika. U praksi je riječ o britanskim časnicima, što je potrebno dodatno naglasiti jer je upravo britanska politika na čelu s Winstonom Churchillom u završnoj fazi rata kreirala politiku zapadnih saveznika prema Jugoslaviji, a funkcioniranje jugoslavenskoga zbjega u Egiptu segment je tih odnosa. Kruto držanje članova COZ-a netom nakon dolaska u Egipat pridonijelo je narušavanju odnosa s britanskim zapovjednicima, ali je korigirano intervencijom centralnih tijela partizansko-komunističkoga pokreta u zemlji. Radonić je istaknuo bitnu činjenicu da su se odbori zbjega smatrali nastavkom narodnih vlasti koje su se paralelno izgrađivale u Jugoslaviji te da su COZ-ovi oba zbjega bili podređeni Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru Dalmacije (ONOOD), a od travnja 1944. i uredu Vojne misije Nacionalnoga komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) u Kairu na čelu s Matom Jakšićem. Posredovanjem tih tijela, u kojima su vodeće uloge imali dalmatinski komunisti, političku liniju zbjega usmjeravala su centralna tijela pokreta oko Josipa Broza Tita, pri čemu je u potpunosti zaobiđena nadležnost vojnih, partijskih i civilnih tijela „federalne Hrvatske“, kojima je do listopada 1944. dominirala ličnost Andrije Hebranga i koja su uživala veliku vojnu i političku autonomiju u odnosu na središnjicu. Indikativno je zapažanje da se u kazalu imena na kraju knjige ne nalazi ime Andrije Hebranga, što proizlazi iz sadržaja proučavane dokumentacije, ali tu izdvojenost zbjega stanovništva Dalmacije iz hrvatske „republičke“ nadležnosti Radonić nije istaknuo, a, po svemu sudeći, ni uočio. Osim političkoga života, koji su pozadinski kroz razgranate partijske jedinice usmjeravali komunisti, istovremeno javno provodeći političko ujednačavanje bez stranaka kroz organizaciju Jedinstvenoga narodnooslobodilačkog fronta (JNOF), Radonić detaljno analizira standardne aspekte svakodnevnoga funkcioniranja zbjega: zdravstvo i higijenu, kuhinje, kantine i nabavu, graditeljstvo, radionice, radnu snagu i promet, prosvjetu i sport... Potanko analizira novine zbjega, koje su, uz informativnu ulogu, bile i učinkovito sredstvo komunističke propagande, a među kojima se kao središnje glasilo isticao *Naš list*. Pozornost je posvetio i sadržajnomu vjerskom životu zbjega, čija je ključna figura bio svećenik Andro Štambuk. Vjerska praksa u ključnim se crtama provodila nesmetano, kao posljedica proklamirane inkluzivne političke linije. Radonić je detaljno istražio izgradnju i kasniju sudbinu elšatskoga groblja, o čemu je prikupljao podatke i od hrvatskih veleposlanika. Raznoliku kulturnu djelatnost u zbjegu predvodili su afirmirani intelektualci poput Ranka Marinkovića te maestra Josipa Hatzea, koji je vodio čuvenu Kazališnu grupu COZ-a. Među istaknutim umjetnicima zbjega promaknuo mu je Bračanin Veseljko Sulić, kasniji baletan svjetskoga glasa koji je svoj doživljaj boravka u zbjegu iznio u knjizi

uspomena *Vizije u pustinji: život jednog plesača* (Zagreb: Čvorak; Split: Balet HNK, 2005.). Ta cjelina privodi se kraju obradom repatrijacije zbjega, koja je započela odlaskom prve grupe izbjeglica iz Egipta u travnju 1945., a završila dolaskom posljednjeg transporta u Dalmaciju u ožujku 1946., čime je okončano postojanje partizanskoga zbjega u Egiptu. Cjelinu zaključuje tema o nekomunističkim izbjeglicama, moglo bi se kazati i antikomunističkim, koji su tijekom postojanja logora partizanskoga zbjega boravili u Amiryji, Tolumbatu i El Arishu, a nakon odlaska partizanskoga zbjega premješteni su u El Shatt. Tamo ih je dočekala manja skupina izbjeglica koji su odbili repatrijaciju u komunističku Jugoslaviju, pa su posljednji nekomunisti El Shatt napustili tek 1948. godine. Radonić je proširio skromne spoznaje o nekomunistima u zbjegu pritom se koristeći i memoarskim zapisima iz pera poslijeratnih emigranata Ruska Matulića te Dušana Bezića. Nažalost, u istraživanje nije uključio memoarska djela još dvojice emigranata: istaknutoga HSS-ovca Dinka Šuljka (Barcelona; München: Knjižnica Hrvatske revije, 1988.) te Joea Talaicha, rođenoga u zaseoku Tršovina u relativnoj blizini Vrgorca, pod naslovom *Tihi izgon: hrvatski dječak odrasta kao izbjeglica II. svjetskog rata* (Split: Naklada Bošković, 2019.), koje sadrže dodatne podatke o djelovanju i sudbini antikomunista u sklopu zbjega u Egiptu.

Nakon dovršetka opće povijesti zbjega Radonić četvrtom cjelinom – „Zbjeg Vrgorčana u Italiju i Egipat“ – rasvjetljava povijest zbjega na mikrorazini Vrgorske krajine. Najprije se osvrće na stradanja tamošnjega civilnog stanovništva prije formiranja vrgorskih zbjegova, pri čemu navodi primjerice masovne pokolje izvršene u sklopu talijanske operacije Albia u ljeto 1942., ali ne i brojna smaknuća koja su u Vrgorcu počinili partizani nakon jednodnevnoga zauzimanja grada 15. lipnja 1942., koje je evidentirala i jugoslavenska historiografija. Stanovništvo Vrgorske krajine izvlačilo se u zbjeg u uvjetima njemačke okupacije, dakle u potpunoj konspiraciji, preko bačinskoga punkta, a zatim morskom rutom prema Visu. Radonić detaljno rekonstruira te polaske i citatima autentično oslikava dramatičnu atmosferu odlaska u zbjeg, a posebno je istražio daljnji boravak i djelovanje Vrgorčana u sklopu zbjega. Dugotrajnim pomnim iščitavanjem razasutih, pa i fragmentarnih popisa izbjeglica načinio je popis Vrgorčana i Vrgorki u zbjegu u Italiji i Egiptu te zaključio da je u njima sudjelovalo ukupno više od sedam stotina mještana Vrgorske krajine, što čini oko 6% prijeratnoga stanovništva toga kraja. Rekonstruirao je biografije znamenitih Vrgorčana i Vrgorki u zbjegu, od kojih je najvišu dužnost obnašala Ružica Markotić, predsjednica COZ-a zbjega u Italiji.

Različite istraživačke postupke Radonić je zaokružio metodom oralne historije, odnosno provođenjem intervjua radi prikupljanja svjedočanstava živućih

pripadnika zbjegova u Italiji i Egiptu. Ona su objavljena u zadnjoj cjelini pod naslovom „Svjedočanstva sudionika zbjega iz Vrgorske krajine“ (str. 669-744). Prikužio je ukupno 15 tekstova svjedočanstava dobivenih od ukupno 18 svjedoka, od čega je dva svjedočanstva pronašao tijekom istraživanja u pisanom obliku. Knjiga nema zaključak, što je metodološki neuobičajeno, nego nakon objavljenih svjedočanstava slijedi precizno razrađena „Bibliografija“ (str. 745-757), popis rastumačenih kratica (str. 758-760), „Kazalo osoba“ (str. 771-786), „Kazalo geografskih pojmova“ (str. 787-794) te „Bilješka o autoru“ (str. 795-796).

Zaključno se može ustvrditi da je knjiga Branka Radonića obuhvatna znanstvena sinteza, koja će zbog popularnosti teme, dojmljive opreme te živoga, pitkoga stila pisanja biti privlačna široj javnosti. Što se historiografije tiče, Radonićevo djelo utvrdilo je postojeće spoznaje te rasvijetlilo pojedina tamna mjesta iz opće povijesti zbjegova u Italiji i Egiptu. Ostaje dojam da je ukupni fond znanja o zbjegu objavljivanjem te knjige postao zaista pozamašan, odnosno da je opća povijest zbjega Radonićevim zamašnim pothvatom u istraživačkome smislu najvećim dijelom iscrpljena. Međutim postoje pojedini aspekti teme koje treba problemski analizirati, nadopunjavati i povezivati s drugim temama iz turbulentne hrvatske povijesti „kratkoga“ 20. stoljeća.

Jure Trutanić